

ENRIQUE PÉREZ LÓPEZ

Literatures en llengües originàries a Chiapas: una experiència en tres temps

Aquest text parla dels inicis de la literatura en llengües indígenes a Chiapas i dels seus escriptors, que al seu torn són també traductors. M'ha tocat acompanyar aquestes experiències durant més de trenta-cinc anys, ben bé des de començaments, quan vam sembrar la llavor de l'escriptura en diferents comunitats.

Des de la meva infantesa he parlat la llengua que vaig aprendre de la meva mare i de la comunitat, el tzotsil. Al poble, on vaig viure la meva infància i vaig cursar l'educació primària i secundària, hi vivia una comunitat on només es parlava tzotsil. Tot el que hi havia al voltant s'anomenava en aquesta llengua. Es respirava, menjava, bevia i vivia des d'aquesta llengua. Des de petits, anomenàvem en tzotsil tot el que existeix, tot el que es mou i no es mou a l'interior i a la superfície de la terra, a l'interior del jo i el que hi ha més enllà de la curvatura de l'horitzó que podem veure amb els ulls. Amb aquesta llengua, nosaltres també anomenem i descrivim els somnis.

En entrar en contacte amb la comunitat que parla espanyol, van començar els conflictes. Com anomenar en aquesta altra llengua el que en la pròpia ja té un nom, va ser una experiència viscuda des de petit. Així vaig assumir de manera

Enrique Pérez López és escriptor, investigador i traductor tzotsil. Parla tzotsil i tzeltal, les dues llengües maies més esteses als Alts de Chiapas. Va ser el director del Centre Estatal de Llengües, Art i Literatura Indígena (CELALI). És membre fundador de l'Associació d'Escriptors en Llengües Indígenes (ELIAC) i de la Unitat d'Escriptors Maies i Zoque (UEMZ). Va ser escollit primer president del centre PEN Pluricultural de Chiapas, fundat el 2020. Ha format part de centres d'investigació i del govern de Chiapas. A més, detenta el càrrec de Paxon del K'in tajimol a la comunitat de Chenalhó

molt inconscient la necessitat de ser bilingüe per poder parlar amb els de fora i amb els d'endins, els de casa. Des que érem petits, alguns nois vam exercir el paper de traductors.

Vull fer aquest recorregut per presentar la formació de traductors i escriptors a Chiapas per conservar la memòria dels fets i també per a recordar que les coses abans no estaven com estan ara.

PRIMER TEMPS: OBRIR ELS ULLS, LA MENT I EL COR

Si ens remuntem al passat i a la nostra història, hi trobarem la necessitat de recobrar la dignitat. Tots nosaltres volíem ser dones i homes complets, volíem poder madurar en el si de la nostra família, de la nostra comunitat. No volíem ser persones sense el *ch'ulel*, sense consciència. En la nostra història hi ha una insistència en la necessitat d'obrir els ulls, la ment i el cor per a comprendre la nostra vida. El meu avi, un vell restaurador del *ch'ulel*, em deia, «has d'obrir els ulls, la boca i les oïdes». Tenir-los tancats és una imatge de la ignorància.

Per obrir els ulls, la ment i el cor i fer que arribés el *ch'ulel*, cal escoltar els consells, aprendre a treballar, a respectar els altres i servir la comunitat; però per a no tenir tancats els ulls, la boca i les oïdes, era necessari aprendre a llegir i escriure, dominar l'art de la conversa amb el paper. A aquesta activitat, en tzotsil, li diem *sk'opanel vun*. Només que aleshores parlàvem amb el paper escrit pels altres, no era el nostre pensament, encara que en molts casos aquests llibres parlaven de nosaltres.

Davant aquest panorama, al principi de la dècada de 1980, Jacinto Arias, un antropòleg tzotsil graduat en la Universitat de Princeton dels Estats Units, va incitar a un grup de joves tzeltals, tzotsils, ch'ols, tojolab'als i zoque perquè s'iniciessin en l'escriptura de les seves llengües. Els va encoratjar perquè fessin recerca sobre els seus propis pobles. Volia que tinguessin veu pròpia i que llavors el paper parlés com nosaltres parlàvem. Vam començar a recórrer els camins de moltes comunitats, per sembrar la llavor d'escriure en els nostres idiomes. Per descomptat que no podíem parlar encara de literatura, per a això faltaven molts anys de faena. Primer calia generar l'interès per llegir i escriure en les llengües maternes amb un programa d'alfabetització en llengües indígenes, a càrrec de la Secretaria de Desenvolupament Rural del Govern de Chiapas. Aquest programa va consistir a establir petits tallers d'escriptura i lectura en les llengües indígenes a les comunitats. Amb aquesta intenció es capacitava un agent de la localitat que ja dominava els rudiments de

l'escriptura i la lectura en espanyol. Els tallers de capacitació van anar formant els mestres capaços d'escriure els seus idiomes per, al seu torn, ensenyar això a la gent de la seva comunitat. Aquestes persones van haver de fer moltes hores de camí a peu, de vegades fins a dotze hores, i a més a més fer l'esforç de recórrer llocs distants i portar els materials als petits tallers comunitaris. Els que van participar en aquesta activitat van ser en certa manera missioners de les seves llengües, de la memòria i de la història dels seus pobles. Amb això es va començar a escriure un capítol nou en la història de la nostra resistència i lluita.

Conjuntament amb aquest projecte d'alfabetització es va dur a terme una altra acció, la recuperació de la memòria històrica. Era necessari remoure i tornar a portar al present les històries guardades en les ments i els cors dels ancians. Es van recordar les històries de sofriment i de maltractaments a les finques, als ranxos i a les ciutats. Per a això, calgué remoure algunes ferides ja cicatritzades. Però, per a nosaltres, els joves, era necessari conèixer el passat per prendre consciència de la nostra realitat. Així va ser que vam recuperar en part la nostra pròpia paraula, la nostra història. Vam començar a parlar nosaltres i ja no eren uns altres que explicaven el que nosaltres sentíem. Ja no eren uns altres que feien les interpretacions de la nostra vida.

Vam trencar un mite. Vam desmentir el mite que en les llengües indígenes no es podia escriure. Per descomptat, però, l'escriptura la vam fer amb grafies prestades, amb l'alfabet de la llengua que ens oprimia. L'oralitat dels nostres pobles, la veu dels nostres avis i àvies, va començar aparèixer al paper. Els contes, els mites, les llegendes, els discursos cerimonials, les formes d'organització social i festiva van ser els nostres temes favorits. La lluita per ser nosaltres mateixos començava a tenir forma. Però no teníem ni idea dels processos que condueixen cap a la creació literària, només ens interessava escriure la llengua pròpia i prou.

Aquesta etapa de l'inici de l'escriptura de les llengües indígenes va ser molt important perquè va ser el fonament per tot el desenvolupament posterior. Aquesta etapa, però, va ser qüestionada ja que la producció escrita tenia com a únic objectiu recopilar els coneixements tradicionals i la saviesa acumulada a les comunitats. José Antonio Reyes Matamoros va apuntar que l'oraliteratura es feia per l'autoconsum comunitari i es basava en les recreacions del llegat popular. Segons ell molts d'aquests textos basats en els rituals eren ben bonics, però sense possibilitat de donar-se a conèixer i, per tant, de competir en l'acceptació o el rebuig davant un públic lector. Calia anar més enllà dels tradicionalistes i de l'absurda pretensió que

aquestes recreacions no sortissin mai de les comunitats o, que es donessin a conèixer sense la mediació d'un subjecte creatiu (Reyes Matamoros, 2011).

Reyes Matamoros va ser el director fundador de l'Escola d'Esriptura Creativa de la Societat General d'Esriptors de Mèxic (SOGEM) a San Cristóbal de Las Casas, i qüestionava el poc atreviment dels qui escrivien en les llengües maternes. Nosaltres, en canvi, teníem una altra idea. Primer calia obrir els ulls, la ment i el cor, perquè calia abans que res que els parlants de les llengües fossin capaços de parlar com ells mateixos veuen i entenen el món i fer palesa la seva relació amb la naturalesa. Nosaltres sabíem que només entenent la nostra pròpia història podríem formar-nos com a subjectes conscients. No volíem oblidar els valors de la nostra manera de viure com és el *l'ich'el ta muk'* —és a dir ser tractat amb dignitat, amb respecte i aprendre a escoltar la paraula i el pensament de l'altre. Creiem que tal vegada escoltant i llegint sobre la vida dels nostres pobles ens podria arribar el *ch'ulel* —la consciència— perquè imaginàvem que l'escriptura podria contribuir a la formació d'aquest *ch'ulel* i permetre'ns ser amos del nostre propi destí. Vam començar així a construir la nostra nova realitat. Vam aconseguir que moltes persones de les comunitats acceptessin aquest procés i ens hi acompanyessin. Aquest primer període va durar fins a 1990.

Cap al final d'aquest primer període, alguna cosa va succeir de manera aïllada i no va tenir seguiment, almenys no de manera immediata. Es va organitzar un taller literari efímer que va fer saltar una espurna de la creativitat literària. Es tractava d'un primer experiment de formació d'esriptors en llengües indígenes i d'aquesta trobada va sorgir un volum primet, titulat *Ja'yej et sbats'il smelelil: Xermon ta bats'il k'op ta Tenejapa, Sak ton* (La boca de la veritat, poesia tzeltal de Tenejapa Chiapas), que es publicà el 1996. En el pròleg, Montemayor va presentar el cas del poeta Buffalo Conde. Aquest era el nom màgic que havia adoptat des de feia anys el poeta tzeltal, originari de Tenejapa, Pedro Pérez Conde. Aquest havia la voltant de 1987 en un taller literari a San Cristóbal de Las Casas, dirigit per Juan Bañuelos. Des d'aquell moment, Buffalo Conde va començar a familiaritzar-se amb els poemes del Segle d'Or espanyol, el modernisme hispanoamericà, la tradició poètica del segle XX mexicà i també va llegir la traducció espanyola del *Càntic dels Càntics*. I així va començar a escriure en llengua tzeltal a partir de fragments traduïts de poesia espanyola i bíblica (Montemayor, 1996: 41).

Un exemple de l'obra de Buffalo Conde que va sortir d'aquest taller literari és el següent poema (Conde, 1996):

MESURES DE TRISTESA

La meva estimada se n'havia anat, havia traspassat;
després del seu parlar, va aparèixer el meu vers;
vaig buscar i no vaig trobar res; vaig continuar,
la vaig cridar i no em va contestar.

Em van arrestar, em van emmanillar,
em van prendre l'alforja que portava,
et demano, oh, Verge de Tenejapa,
si trobes la meva esposa,
fes-li saber que estic malalt d'amor.

SP'ISOL MELBIL O'TAN

Ja' et kajwal baemix, k'axemix,
Ta spatilal achiknaj tal et slekil jk'op ca'yej,
La jle, dt. ba la jta sok laj nanix jtsak et jbeel
La jkik, sok maba la sjak'ben.

La stakikon beel ta chukel, la xchukbekon jk'ab
La spojbecon jwoxa nujkul et kich'oj,
Jo'on ja kalbet, Jalame'tik ta Tenejapa te'm laj
awilben kinam
Albe ja'i ja xlajonix yu'un et slekil yutsil o'tanil.

Amb aquest fugaç taller literari i un únic poeta en llengua tzeltal, vam avançar cap al següent moment del nostre caminar. Anàvem avançant i veiem com ens enfilàvem des de la tradició oral cap a la literatura pròpiament dita. Es va reforçar la nostra intenció de convertir els qui escriuen en les llengües indígenes en escriptors.

SEGON TEMPS: L'ORGANITZACIÓ I LA RECREACIÓ DE L'ORALITAT

Al mes de novembre de 1991 es va fundar la Unitat d'Escriptors Maies i Zoque (UEMZ). Era el resultat de l'esforç conjunt de totes les comunitats indígenes de Chiapas. Així ens vam començar a anomenar ja en aquest temps, els escriptors maies i zoque. Entre els objectius de l'associació s'enunciava l'enfortiment de l'escriptura en llengües indígenes. Amb l'associació va veure la llum també la revista *Nuestra Sabiduría*, una publicació multilingüe en les vuit llengües originàries de Chiapas; en el seu primer número va posar de manifest que la revista apareixia després d'un gran esforç de moltes mans, ments i cors indis que van decidir caminar units cap a un ideal: aconseguir una publicació pròpia que difongués el pensament i que servís per donar a conèixer la nostra visió del món, la nostra situació cultural, la nostra història i la nostra capacitat literària.

Aquesta publicació va propiciar el naixement dels escriptors en llengües indígenes i va ser un mitjà per a difondre la reflexió sobre la cultura pròpia. S'hi van publicar assajos de reflexió i les recreacions de la tradició oral. A partir d'aquest moment ja no sols es farien recopilacions de la paraula guardada en la memòria, sinó que a poc a poc es deixaria pas a les primeres mostres creatives.

Aviat, però, l'escriptura va fer un altre pas i es va constituir una connexió entre l'oralitat i la creació literària. Els interessats a continuar amb l'escriptura en les seves llengües van començar a mostrar atreviment. Es va prendre com a base la tradició oral i es van recrear els relats, però ja no s'escriuien com els explicaven els ancians. Els mateixos relats conservats mitjançant l'oralitat van ser sotmesos a la

intervenció dels escriptors qui s'atrevien a veure-s'hi com autors. Els personatges de les narracions orals van començar a mostrar més dinamisme. Els textos narratius van sortir de l'àmbit tradicional i van començar a moure's pels temps més actuals. La poesia va continuar utilitzant les estructures dels discursos cerimonials, rituals curatius i els cants. Però sobre aquestes construccions orals mantingudes per generacions es van començar a muntar els versos que volien acostar-se al concepte de poesia, al *nichimk'op*. En aquesta etapa també va començar la necessitat de denominar la poesia en la pròpia llengua.

Aquest període, que comprèn des de 1991 fins a mitjans de 1997, és un temps de crisi que va afectar també els joves escriptors. L'aixecament armat de l'EZLN, segons el meu parer, va accelerar entre altres coses també els passos del moviment literari.

José Antonio Reyes Matamoros considerava que aleshores la creativitat presentava problemes per als parlants d'idiomes maies i del zoque perquè les organitzacions d'escriptors i intel·lectuals indis a Chiapas gairebé no tenien vida. Aquesta vida literària incipient estava, a més a més, segons el seu parer, contaminada pel paternalisme i els mètodes de treball artesanals. A Chiapas, la gent treballava en general de manera difusa, sense exigències. També en la literatura, els joves autors es veien estancats en la tradició oral i no sabien trobar el camí cap a la literatura de debò. Reyes Matamoros considerava que els tallers i alguna escadussera visita d'escriptors reconeguts van ser insuficients per donar l'empenta necessària als escriptors (Reyes Matamoros, 2011).

Efectivament, en aquest segon període es van impartir alguns tallers efímers, particularment els que van ser conduïts pel reconegut escriptor Carlos Montemayor qui va acostar aquests naixents escriptors a l'anàlisi i la comprensió de la riquesa literària i metafòrica dels discursos cerimonials, així com al coneixement d'alguns principis bàsics de la traducció literària. I, efectivament, els escriptors no estàvem preocupats encara per les qüestions estètiques, pels mètodes i les eines literàries, sinó que la qüestió era consolidar bé els fonaments de l'escriptura. No comparteixo la visió que els escriptors en llengües maies i en zoque hagin estat utilitzats pels escriptors que van impartir els tallers. Valoro totes aquestes contribucions perquè van esperonar el creixement de la nostra literatura.

Per a il·lustrar aquesta segona etapa, els comparteixo un poema escrit per Alberto Gómez Pérez, poeta tzotsil de Huitiupán, Chiapas, publicat el 1996 i recollit també a l'antologia *Jowil yaxinal (Delirio de Sombra, 2004)*:

EL GOS NEGRE

No pots maltractar el gos negre
 no pots colpejar-lo,
 ni matar-lo de fam
 tampoc pots menysprear-lo.
 Si tens un gos negre
 tracta'l bé diàriament
 i conserva'l en bona salut
 perquè Déu el va enviar amb un propòsit.
 No el pots regalar,
 no el pots canviar,
 no el pots vendre
 perquè seràs castigat
 davant de Nostre Senyor.
 Quan moris, ell serà el guia a les tenebres,
 ell et mostrarà el camí,
 ell et mostrarà on és el Senyor
 i ell et lliurarà del lloc dels ossos ardents.
 El gos negre, Déu el va enviar amb un propòsit,
 el va enviar amb un propòsit a aquest món
 perquè ell serà el nostre guia en la mort,
 no el maltractis
 perquè el càstig serà terrible.

IK'AI TZ'I'

Mu la stak' utz'inel le ik'al tz'i'e
 Mu la stak' majel jbitz'uk
 Mu la stak' xamil ta vaig veure'nal
 Xchi'uk mu la stak' xap'aj.
 Melel m'oy l'atz'i'e
 Ich'oj la ta k'ux jujun k'ak'al
 Mak'lintaso ta lek
 Yu'un l'oy stuj yak'ojtal le jtotike.
 Mu la stak' xak'elan
 Mu la stak' xajel ta yan
 Mu la stak' xachon batel
 Oy la stojelal em lijchame
 Tzotz la smulilal ta sat kajvaltik.
 Jbeiltasvanej la ta ik'a l'osil em lijchame
 Ja' la chyiak' ta ilel le jbejtike
 Ja' la chyiak' kiltik le kaviltike
 Ja' la chijyik' ech'el le ta k'atin bake.
 Oy la yabtel ak'bil tal yu'un kajvaltik
 Oy la stuj takbil tal li' ta balumile
 Ja' la jbeilta svanejku'untik em lijchame
 Ich'oj la ta k'ux le ik'al tz'i'e
 Tzotz la stojelal me la vilbajine.

L'estructura de la poesia d'Alberto Gómez Pérez té les característiques d'un discurs cerimonial conegut com *riox* entre els tzotsils. La seva poesia va aconseguir aquesta estructura discursiva en tzotsil, però no pas en el castellà i amb això va començar una separació entre el tzotsil i l'espanyol. Haig d'aclarir que el *riox* és un discurs cerimonial de tipus filosòfic, polític, religiós, ètic i moral que es dirigeix als portadors de càrrecs, entrants o sortints, on se'ls indiquen les seves responsabilitats i obligacions com a «servidors del poble» (Pérez López, 2017).

És filosòfic perquè en aquest poema es fonamenta el pensament i la cosmogonia que significa ostentar un càrrec en representació espiritual de tot el poble. El poema és polític perquè amb el poema s'entronitza el portador del càrrec i se li tracen les funcions envers el seu poble. El poema és un indicador de les polítiques que haurà d'impulsar com a governant. El poema és religiós perquè el sistema de càrrecs no es pot comprendre sense l'estreta relació amb la divinitat. Servir el poble és un exercici d'interrelació amb els rituals religiosos i la vida civil, perquè la vida és un tot que es desenrotlla com el llenç en el temps. El poema conté un

missatge ètic i moral perquè el discurs estableix també les condicions d'actitud i conducta del portador del càrrec tant en la seva vida pública com privada.

Aquesta estructura discursiva va començar a sorgir perquè els escriptors estàvem influïts per les reflexions fetes als tallers que va oferir Carlos Montemayor. Ens va parlar a través d'unes fórmules gairebé matemàtiques de constants, dobles i triplets presents en els discursos rituals i conjurs de curació.

El 1995, el mestre José Antonio Reyes Matamoros, mort l'any 2008, invità els escriptors membres de la Unitat d'Escriptors Maies i Zoque perquè participessin en un taller de creació literària. En aquella ocasió, va néixer una amistat bastant profunda entre ell i jo. En el tracte entre amics ell s'autonomenava «El Senyor de Xibalbà». En una de les commemoracions que es feren per la seva mort vaig escriure unes ratlles que us vull compartir (Pérez López, 2011):

Com un veritable senyor de l'inframón, va escoltar les nostres veus i el soroll que comencem a fer amb les lletres maies i zoque. Tal vegada es va preguntar aleshores, qui són aquests que pertorben la pau de la meva escola? Que vinguin aquí a jugar amb mi! Tal vegada va pensar alguna cosa semblant. Ell era gran admirador de *Popol vuh*. Al Senyor de Xibalbà, però, no li agradava presumir del seu poder, no va usar ni pollastres, ni gripaus, ni serps, ni àguiles, per enviar el missatge a aquells que gosaven fer soroll sobre la faç de la Terra utilitzant els idiomes propis com si volguessin encistellar amb una pilota el cèrcol de la literatura. Es va presentar a la casa de jugadors novells, de tots aquells que vivien despreocupats de conèixer les regles del joc en el qual s'havien ficat i que jugaven sense més preocupació al seu propi camp. El mestre va arribar a la casa dels jugadors maies i zoque i els va convidar a venir a jugar casa seva perquè es comencessin a formar de debò.

Els *bats'i viniketik* van refusar aquesta invitació sota l'argument que anar a aquest altre camp de joc podria pertorbar el joc que ells ja havien començat a desenvolupar. Només a força d'insistència, i gràcies a les beques, alguns es van atrevir a participar al taller a l'Espai Cultural Jaime Sabines, on tenia la seu l'Escola d'Escriptors, que formava part de la SOGEM. Els que hi van participar, després comentaven que la cosa estava difícil i que no estaven segurs si aquest era el camí a seguir. Va passar el temps, el curs es va acabar i l'únic que es va aconseguir va ser que els escriptors maies i zoque refinessin una mica més la recreació del que ja havien escrit a partir de la tradició oral comunitària. Tal vegada, el mestre va pensar que la cosa no tenia remei, i els va deixar descansar.

L'alçament armat de l'EZLN va irrompre en aquell mateix moment. El primer impacte va provocar una crisi dins de l'organització dels escriptors, però després es va obrir un temps propici per a la participació i les propostes rellevants en matèria cultural. Els Diàlegs de San Andrés van començar cap al final de l'any 1995 i es van signar el 16 de febrer de 1996. Sobre aquests fets, Reyes Matamoros (2011), va escriure:

Afirmo que el procés d'organització dels escriptors maies i zoque està íntimament lligat amb el grau d'exigència dels pobles indis i amb la discussió i el procés fàctic de l'alçament de 1994. Però això no és tot. Prenent 1994 com a punt de partida puc afirmar que la literatura en idiomes originals compta amb fermes partidaris més enllà de la referència ètnica, és a dir, aquesta literatura forma part de la literatura universal pel seu valor estètic.

TERCER TEMPS: LITERATURA NO NATA? LLAVORS LA FEM NÉIXER

El més de març de 1996, el crític literari, historiador d'idees i novel·lista Christopher Domínguez Michel va escriure l'article «La llengua no nata o la llengua morta de Carlos Montemayor» en el qual assegurava que la literatura en llengües indígenes era «una literatura balbucejat, no nata». L'afirmació va molestar molts dels naixents escriptors en llengües maies i zoque. Més d'un va escriure una carta per retreure a Domínguez Michel que hagués assenyalat com a balbucejant la producció literària en llengües indígenes. Els altres tal vegada van pensar que el temps s'encarregaria de demostrar el contrari i que les paraules de Domínguez Michel es desplomarien una darrere l'altra quan la literatura en llengües maies i zoque anés arrelant, creixent, ramificant-se, donant flors i fruits. Vam continuar caminant, treballant com el pagès que llaura la terra incansablement. Sabíem que en algun moment cauria la pluja i la llavor ja estaria dipositada a la terra per germinar i créixer gràcies a la cura del conreador. Així és com nosaltres pensàvem sobre l'escriptura de les nostres llengües.

Va arribar el tercer període al caliu de l'aixecament armat. S'ensumava l'olor de la rebel·lió. La mirada i la paraula buscaven un altre horitzó. Aleshores es va produir un canvi important, l'impacte de l'alçament armat indígena va tenir efectes anímics entre els escriptors en llengües maies i zoque. Sobre la literatura indígena de Chiapas d'aquell moment, Reyes Matamoros (2011) va apuntar:

La mobilitat natural de la societat va fer coincidir la fundació de l'Escola d'Es-criptura, l'alçament, el moment crític de la Unitat d'Escriptors Maies i Zoque

(UNEMAZ) i la fundació del Centre de Llengua, Art i Literatura Indígena (CELALI) com a elements substancials. El 1997, els primers autors que s'havien autoformat van començar a nodrir l'Escola d'Escriptors.

Segons el seu parer, alguns d'aquests autors van comprendre que si continuaven amb les formes i els continguts ja caducs i es dedicaven a la simple recreació dels relats tradicionals, el seu esforç no podria sortir d'un cicle infinit de l'autoconsum comunitari. A més, la comunitat podia satisfer aquesta tasca sense la participació dels escriptors. En aquell moment, l'oralitat va adquirir una altra dimensió per al procés creatiu. Aquesta va esdevenir una part del procés creatiu, és a dir, es va convertir en la font, en el recurs de l'escriptura. El sentiment comunitari o la cultura comunitària van oferir al subjecte creatiu les eines que li permetien una valoració estètica, un judici estètic de les seves pròpies relacions socials, comunitàries, lingüístiques i creatives.

Reyes Matamoros va observar també que a partir de 1994, tant els promotors culturals com els involucrats en els diàlegs de San Andrés van contribuir a l'ús públic i massiu de l'idioma dels participants. Encara que a les taules de negociació de San Andrés l'idioma usat va ser l'espanyol, la societat a nivell horitzontal, on arrela la cultura, va emprendre la direcció de la dignificació de l'idioma propi com a primer tret de la dignitat proclamada pels alçats. A partir de 1994, les publicacions bilingües van propiciar el pas imprescindible de demostrar als pocs o molts lectors que els idiomes indígenes tenien la mateixa validesa que l'espanyol.

Els escriptors maies i zoque, que majoritàriament havien donat mostres de simpatia i suport a l'aixecament zapatista, van decidir dedicar un esforç encara més gran a la creació literària. Van fer mostres d'una major dignitat i van començar a rebutjar els copets de condescendència per part d'alguns escriptors no indígenes que veien amb certa compassió els escrits produïts per parlants de llengües maies i zoque. La majoria valoraven la feina perquè la feien els indígenes i no per la seva qualitat literària.

Un dels resultats dels acords de San Andrés va ser la creació del Centre Estatal de Llengües, Art i Literatura Indígenes. Feia molts anys que es reclamava la creació d'aquesta institució que es va concretar el 19 de juliol de 1997. Ràpidament va ser coneguda amb les sigles de CELALI. Aquest centre va tenir entre els seus projectes la formació d'artistes i creadors indígenes, ja que el seu naixement era el resultat de la proposta dels escriptors. La literatura s'hi va veure afavorida amb projectes de formació i de capacitació.

Els explico què va succeir entre el mestre Reyes Matamoros i jo mateix en aquell 1997 (Pérez López, 2011):

Llavors el Senyor de Xibalbá, que sempre havia estat atent al soroll que continuaven fent els jugadors de les lletres maies i zoque, va decidir anar invitar-nos a la seva nova pista de joc i ja estàvem tots al CELALI. Tot això va passar perquè un matí, un home amb bigoti, el cabell arrissat i la veu ferma se'm va adreçar, dient-me com sempre: «*Profe...*». Va llançar el seu repte sense més, cara a cara, com a ell li agradava tractar els assumptes. «Escolta'm, *profe...* vinc a proposar-te una cosa, a veure si t'atreveixes... què et sembla si iniciem un taller de poesia, amb els poetes que tu diguis. Tu tria'ls i començarem un treball de creació poètica de debò, amb disciplina, amb treball dur, *profe...* Creus que és possible fer sonets en tzotsil? A veure si és veritat, què et sembla? Cal aixecar la veu... que els versos acabin eixint a l'aire, que l'entonació no baixi, no han d'acabar amb una paraula aguda, no, això demostra submissió, *profe...*». Ell em coneixia i va insistir: «t'atreviries a fer sonets en llengua tzotsil? Creus que es poden fer versos amb mètrica i fórmula?».

El repte estava aquí i per descomptat jo tenia una espina clavada i me la volia treure. El dard que havia llançat Christopher Domínguez, continuava clavat i ara s'hi afegia el desafiament que m'ha via llançat José Antonio Reyes Matamoros. Vaig respondre a la seva provocació: «Es clar que es poden fer sonets en tzotsil, i què si no? Quan comencem?». Hi vaig anar un divendres a la tarda amb els jugadors que jo vaig triar. Els *bats'i viniketik* van decidir anar a jugar una altra vegada a la pista del senyor de Xibalbà.

En vam ser nou, i n'acabàrem cinc: Ruperta Bautista Vázquez, Nicolás Huet Bautista, Juana Peñate Montejo, Josías López Gómez i jo mateix, Enrique Pérez López. José Antonio ens va portar per un camí fins a aquell moment desconegut. Ens va omplir el cap de teoria literària i ens parlava de metàfores, imatges, musicalitat, ritme, to i color en la poesia. Com que l'exigència era constant, al capdavant només hi vam quedar els cinc poetes abans esmentats.

Li havia donat la meua paraula que era possible fer sonets en tzotsil. Cadascú va triar el tema i la forma de fer feina. Per no patir la derrota, estàvem disposats a iniciar una cosa diferent. Havíem pactat que aquí naixeria alguna cosa que canviaria el to de la poesia i la narrativa indígena a Chiapas. Van ser sis mesos de feina i llavors Reyes Matamoros ens va anunciar que d'aquest taller sortiria un llibre i que aquest llibre havia de trencar el motlle del que havíem fet fins ara.

Vam treballar, treballar i treballar, vam completar els nostres textos i aleshores va néixer el volum *Paraula conjurada: cinc veus, cinc cants*. Va ser l'obra amb què es va exorcitzar la producció literària en les llengües maies i zoque. El llibre va demostrar una altra forma creativa i vam superar el dubte sobre si era possible escriure sonets en tzotsil. Alguns m'asseguraven que el que fèiem era la deformació de l'idioma. No obstant això, havíem col·locat una pedra estranya que seria capaç de consolidar-se amb el pas del temps.

Cito aquí dos paràgrafs de la presentació d'aquest llibre (Reyes Matamoros, 1999):

Paraula conjurada és una petita mostra col·lectiva de l'emergent cultura índia. Els cinc autors aquí reunits, conjurats, són exponents de tres idiomes: tzeltal tzotsil i ch'ol. Cada autor és un lladre de les seves pròpies paraules o de paraules alienes: aquesta és la feina de l'escriptor: furtar la paraula a les coses, als elements i a les persones i plantar cara a la vida sabent què diu. Cal que escrigui aquesta saviesa perquè uns altres sàpiguen que existeix un llenguatge ocult dins de la mateixa paraula.

Aquest llibre es va publicar el 1999, dos anys després de la creació del CELALI. Va ser el primer fruit de la formació dels escriptors. El llibre es va reeditar el 2012 i en aquella ocasió, en la ota preliminar, Carlos Gutiérrez Alfonso (2012), escriptor i poeta de Chiapas, apuntava:

El llibre *Paraula conjurada*, la segona edició de la qual veu la llum tretze anys després que va aparèixer la primera, és un text que mostra el pas d'un període a un altre. Amb la seva aparició el 1999, va quedar enrere una dècada, la dels noranta del segle XX, en la qual va haver-hi una efervescència entre els escriptors a fi d'atrapar els relats dels pobles dels Alts de Chiapas, la recopilació dels quals portava l'empremta antropològica. Amb l'aparició d'aquest llibre es va donar pas a un procés de professionalització en el qual, d'una banda, els narradors s'arriscaven en la construcció d'universos no tan cenyits a la tradició oral i, per l'altra, les veus poètiques assajaven formulacions amb les quals alimentaven llavors els seus propis universos poètics, després d'abeurar-se en les formes canòniques occidentals.

Potser en aquest moment, a punt d'acabar el segle XX, no era tan notori aquest caràcter transitiu amb el qual pot definir-se el llibre *Paraula conjurada*. Des de la perspectiva actual, n'hi ha prou a revisar els títols publicats abans de la seva apari-

ció i examinar els llibres que van arribar posteriorment. Aquest caràcter transitori s'accentua si tenim en compte que aquesta antologia va ser el resultat d'un esforç per arribar a la definició d'individualitats literàries. Vam comprendre aleshores que ens havíem de sostenir només amb l'ímpetu de la nostra creativitat i no podíem dependre de la inclinació cap a la tradició oral.

A partir de 1999, la literatura en llengües indígenes de Chiapas va començar a mostrar una altra empremta. Els escriptors van assumir que eren escriptors i es definien com a tals. Després de la creació del CELALI, els escriptors van començar a investigar i a formar-se de manera més sistemàtica. Es va deixar enrere la timidesa en l'exercici literari. Els escriptors van contribuir a la transformació lingüística i a una més elevada presa de consciència.

Després de la creació del Centre i la publicació de l'antologia *Paraula conjurada* va començar un procés de formació sistemàtica d'escriptors en llengües indígenes. Aquestes ja no sols les cinc, sinó les dotze llengües de Chiapas: tzeltal, tzotsil, ch'ol, tojolab'al, zoque, mam, mocho', kaqchiquel, chuj, jakalteko, q'anjobal i lacandó, amb diferents possibilitats de creixement, van traçar programes literaris que pretenien trobar un equilibri entre el coneixement teòric de la literatura en llengua castellana, alhora que s'obrien a la formació en fonaments de l'escriptura de les llengües i la cultura dels seus pobles.

Els primers anys, la formació va córrer a càrrec de l'Escola d'Escriptors Jaime Sabines de la SOGEM, a San Cristóbal de Las Casas. Després es va optar per altres estratègies en veure que els escriptors estaven dominant bé la construcció dels versos en espanyol, però no en la seva pròpia llengua. Va ser necessari crear una diplomatura en literatura i cultura tzeltal, tzotsil, ch'ol i zoque, per a reprendre el camí i acostar-se a les arrels que ens van donar origen.

Els escriptors van treballar el dos gèneres literaris, la poesia i la narrativa a través dels tallers, seminaris i diplomatures en composició poètica, entre d'altres. Amb el pas del temps vam fer un altre pas i vam implementar un seminari que es titulava «Del conte a la novel·la», que ja ha donat alguns fruits. I per a incentivar el treball creatiu es van instaurar també alguns guardons com el premi de narrativa «...I el Bolom diu», així com el premi de Poesia Pat o'tan. Un altre pas decisiu va ser que els escriptors en llengües indígenes es van convertir no sols en autors, sinó també en traductors de la seva obra, un doble treball creatiu.

Una mostra de l'obra produïda pels escriptors formats en aquests tallers, i motivats pels concursos de premis literaris, podria ser el poema de Juan Álvarez Pérez, publicat l'any 2000 i també recollit a l'antologia *Jowil yaxinal (Delirio de Sombra, 2004)*:

Deliri de l'ombra

Igual com el cec tanca el cansament
a la rígida essència de la llum
així el Poble forja crits i paraules
per construir malsons.

Distingeix veus aspres
resisteix amb mandíbules tancades
absorbeix queixes inútils.

És fals el consol que incinera la pobresa
a causa del deliri de l'ombra
s'esquerda el temps:
milers de veus
protegeixen els covards
davant la majestuosa presència
del dubte.

Jowil yaxinal

Jich bit'il ta sts'us slubel jtul ma'sit
ta xit'lejnax yu'el xojob
jich ya spas yaw sok sk'op te lume
banti ya xjach chopol wayichil

Sok chajp ya yil xbajlajan k'opetik
sti'onax ye ya xkujch yu'un
ya sbik'lan jowil ajkanetik

K'alal xlo'lowan te utsilal ya xk'ajk' te mebajile
Yu'un sjowil te axinal
ya xjat te k'aale:
lom vayel k'opetik
ya smalilan te xi'wele
ta stojol yutsilal
ta spikel bin maba nabil

L'any 2002, calgué traduir els Acords de San Andrés a diverses llengües indígenes. Va ser tot un repte transmetre un document de caràcter polític i ideològic, perquè va exigir un intens procés reflexiu des de les pròpies llengües. Amb la traducció vam començar a posar en qüestió les paraules cerimonials que legitimaven les imatges tradicionals i acceptaven les condicions estàtiques. Aquesta manera d'acceptar la realitat com una cosa establerta pels avantpassats pròxims o llunyans i que es transmetia per la via oral només per a la continuïtat, va provocar l'estancament. La paraula es va detenir i va limitar-ne els significats possibles, condicionant així les noves generacions i els proposaven que no es qüestionessin mai les coses de la tradició. De manera que semblava que també era una tradició considerar-se inferior, pobre o explotat. Aquestes eren les imatges que feien acte de presència en la literatura que s'estava escrivint des de la tradició.

En revisar les traduccions dels Acords de San Andrés ens vam adonar que calia trencar la inèrcia de la llengua. Era necessari qüestionar-se i posar en dubte moltes paraules i conceptes que s'havien considerat certes durant molts anys i generacions. Per no continuar lligats a les limitacions imposades per les nostres llengües, va ser necessari redimensionar l'*stalel kuxlejal*, l'esdevenir de l'existència. Com la cultura és dinàmica, permet la reflexió, la creació i la crítica i ens connecta amb la nostra essència i consciència humana.

La traducció dels Acords de San Andrés ens va permetre oxigenar les nostres llengües. Es va obrir una nova pàgina per a veure la traducció literària des d'una altra perspectiva. La reflexió crítica sobre moltes paraules que ens semblaven limitatives o distorsionades ens va permetre revifar els nostres idiomes que s'estaven adormint perquè respiraven l'oxigen pernicios del món de les condicions imposades.

Discutir una vegada i una altra les paraules, posar-les en dubte, argumentar sobre el seu significat més precís, ens va fer sofrir. Per què atrevir-nos a canviar el significat i el sentit que donaven els nostres pobles a les coses i les relacions dins de la comunitat? No estàvem distorsionant el pensament de moltes generacions? Considerem que no ho estàvem fent. Ens trobem davant la possibilitat de revolucionar les nostres idees amb la discussió i reflexió des dels nostres propis idiomes. Era una cosa que no havíem fet mai en aquests anys de formació com a escriptors.

Aprofitant que estàvem davant un document que parlava de la nova relació entre els pobles indígenes, entre l'estat i la societat, per posar regles per a un nou pacte social, vam veure que calia sacsejar els conceptes continguts en els nostres idiomes. Per donar aquest oxigen a les nostres llengües va caldre reunir moltes persones que es dediquessin a llegir i criticar el que estava escrit. També els escriptors van aportar les seves reflexions i d'aquesta manera anaven aprenent i formant-se. Aquesta reflexió també acabaria impactant en la seva obra literària.

L'esforç de fer respirar els nostres idiomes i reflexionar-hi a partir de la traducció ens va portar a un altre moment. Vam voler actualitzar el nostre patrimoni lingüístic. Ens vam trobar en la necessitat de rescatar paraules i de buscar-ne de noves. Vam haver de resignificar els conceptes i elevar el nivell de la traducció. Explicaré un exemple d'aquest procés: ens vam trobar amb la dificultat com dir *institució* en els nostres idiomes. La nostra concepció d'institució es limitava a les oficines de govern. Però als nostres pobles, en les comunitats on vivíem, no hi havia ni les oficines, ni els despatxos, ni els escriptors, ni els ordinadors, ni les secretàries. Hi havia les autoritats tradicionals, els consells d'ancians.

Tradicionalment, aquests llocs s'anomenaven *snail abtelal* —la casa del treball—. La institució es concebia com l'espai físic, com l'oficina on es fa faena. Unes altres persones suggerien que estaria millor que la institució es digués *yav abtelal* —el lloc de la faena— i aquesta solució era similar a la primera versió.

Després vam intentar crear una nova paraula, però va ser difícil posar-s'hi d'acord. Cadascú intentava argumentar de la millor manera el seu neologisme, però la resta sempre el rebutjava. Calia entendre les diverses perspectives del que significava la institució. Hi van intervenir antropòlegs, sociòlegs, psicòlegs, advocats,

literats, entre d'altres. Finalment, la foscor es va anar dissipant quan vam entendre que la institució no és l'espai físic, ni és el grup de persones que hi fan feina, sinó que la institució és un ens abstracte i que no importa si té o no té un espai físic, però existeix. Llavors vam arribar a la conclusió que la institució és allò que posa ordre a l'existència humana. Una institució té les seves normes, les seves jerarquies. Als nostres pobles si que hi havia aquesta mena de regles. De manera que llavors vam entendre que una institució era com «ordre de la vida» —*smantalil kuxlejal*—. Amb discussions com aquesta vam anar actualitzant el nostre patrimoni lingüístic.

En una altra ocasió va sorgir el debat sobre què podia entendre's com a *història* en tzotsil. Vam passar la paraula a la consulta dels parlants de la llengua en qüestió. A alguns els semblava una pregunta rara, uns altres deien que no entenien la paraula que els proposàvem, uns deien que probablement la nostra proposta estava bé, però que calia discutir-la més. Vam tenir sort que en aquell moment va arribar a l'oficina per casualitat un senyor de San Andrés que volia presentar el seu treball per participar en el concurs de narrativa. El visitant va sentir la paraula i va dir: «Això que acabes de dir és el que diuen que és història». Vaja! Algú que no estava involucrat en la traducció dels Acords ens acabava de donar l'aprovació. Entenia la paraula en tzotsil i el seu significat. Així que vam prendre la frase *yech'emal kuxlejal* —el passat de la vida— per traduir la paraula *història*.

Si una persona de la comunitat havia entès el que volíem dir, anàvem ben encaminats. També calia pensar que la major part dels traductors o escriptors eren indígenes urbans i anaven perdent el contacte lingüístic amb la comunitat. No estaven al dia del que succeïa al poble, les paraules que coneixien eren totes anteriors al moment en què ells havien sortit del poble o les que van aprendre amb els pares en el context de la comunitat.

D'aquesta manera va començar la recuperació dels significats propis. Així es va anar reconstruint la llengua, redescobríem les paraules mitjançant la construcció col·lectiva del coneixement. Aquesta resignificació a partir dels nostres idiomes donava pas a la descolonització lingüística, a una dignificació de les nostres llengües. Quan vam arribar a les comunitats amb els Acords traduïts i vam fer les presentacions, era el moment de comprovar si realment les paraules que s'hi proposaven, la comunitat les acceptaria o bé les rebutjaria. Els resultats i els comentaris que vam obtenir a les comunitats, ens van donar la raó, es van començar a utilitzar immediatament les noves paraules i les definicions. La gent es va adonar que ara podíem anomenar les coses d'una altra manera i que aquesta traducció dels Acords obria el camí per a iniciar una nova relació amb la nostra llengua.

El desaparegut bisbe Samuel Ruiz, durant la presentació de la traducció dels Acords al Museu de la ciutat de Mèxic va dir: «La traducció dels Acords de San Andrés és un procés d'alliberament i de dignificació». Aquest alliberament i dignificació va tenir un gran impacte en la literatura en llengües maies i zoque, que ja estava aixecant la veu.

La traducció i l'escriptura en les llengües indígenes és un procés, és la possibilitat de construir ponts de comunicació per on puguin transitar les formes diverses del pensament i de la paraula. Ara ens toca escriure el futur en llengües indígenes, construir els conceptes i la teoria partint des de les nostres llengües. Proposo aquí anomenar *t'ujum abtel* la feian creativa i artística, perquè es tracta de l'esforç de seleccionar el millor del pensament, de les paraules per a construir els seus referents materials, immaterials i simbòlics. Del *t'ujum abtel* es deriven el *t'ujum ts'ib* —escriptura selecta—, *t'ujum ak' elov* —el teatre—, *t'ujum bonolajel* —pintura— i *t'ujum snopbenal* —pensament creatiu.

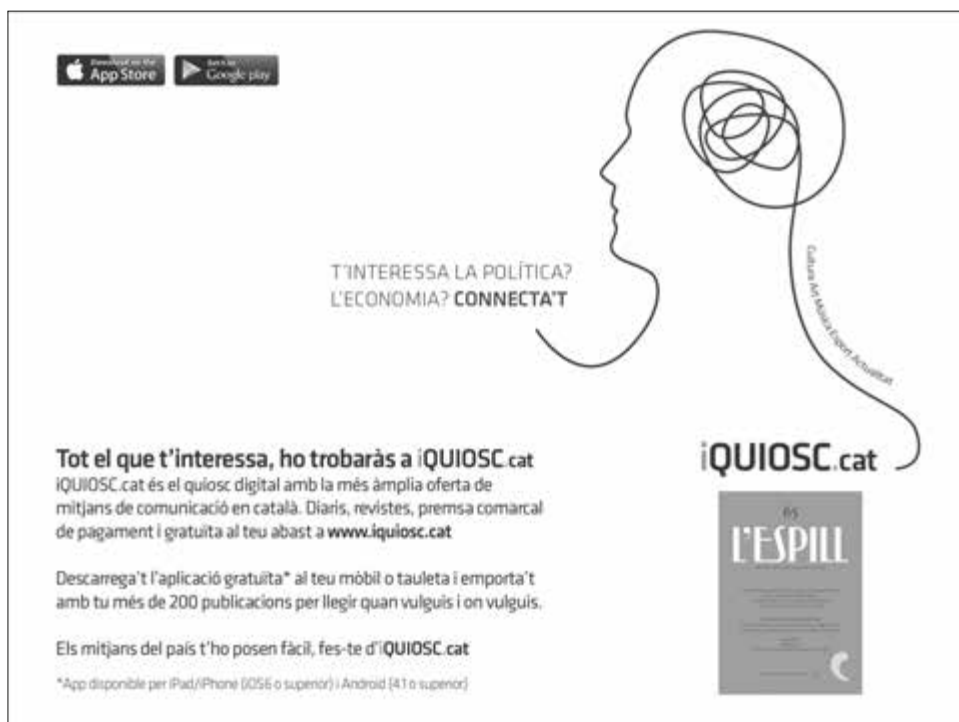
La formació dels escriptors i traductors en llengües indígenes de Chiapas va ser un procés que va generar diversos punts de vista, acords i desacords sobre la utilitat d'escriure les llengües indígenes. Per a nosaltres, els parlants, aquest va ser un pas necessari per a la preservació, desenvolupament i enfortiment dels nostres idiomes. Escrivint en aquestes llengües fem front a una de les grans preocupacions dels nostres avis i àvies: «No saber llegir ni escriure, és com estar muts, sords i cecs». Ells ho pensaven des de la necessitat de parlar i escriure en espanyol, nosaltres ho resollem ara escrivint en les nostres llengües. No saber escriure-les ni llegir-les és com estar muts, sords i cecs davant la nostra pròpia cultura. ◀

Traducció de l'espanyol per Simona Škrabec

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ PÉREZ, Juan (2004): «Poemas». *Jowil yaxinal = Delirio de Sombra*, Tuxtla Gutiérrez, Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas.
- BUFFALO, Conde (1996): *Ya'yej te sbats'il smelelil. Xermon ta bats'il k'op ta Tenejapa, Sak Ton = La boca de la verdad. Poesía tseltal de tenejapa, Chiapas*, Ciutat de Mèxic, Instituto Nacional Indigenista.
- DOMÍNGUEZ MICHEL, Christopher (1996): «¿Lengua nonata o lengua muerta? Literatura indígena actual», *Vuelta*, pp. 43-47.
- Gaceta Universidad Intercultural de Chiapas* (2004-2006) [San Cristóbal de Las Casas: Talleres Gráficos del Estado].

- GÓMEZ PÉREZ, Alberto (1996): *K'evo yu'un kajvaltík xchi'uk yalab xnich'nab = Palabras para los dioses y el mundo*, Ciutat de Mèxic, Instituto Nacional Indigenista.
- GUTIÉRREZ ALFONSO, Carlos (2012): «Nota preliminar». *Palabra conjurada. Cinco voces, cinco cantos*, San Cristóbal de Las Casas, CEALI / CONECULTA, pp. 9-10.
- MONTEMAYOR, Carlos (1996): «Prólogo». Búfalo, Conde: *Ya'yej te sbats'il smelelil = La boca de la verdad*, Ciutat de Mèxic, Instituto Nacional Indigenista, p. 41.
- Nuestra Sabiduría* (1991) [San Cristóbal de Las Casas: UNEMAZ].
- PÉREZ LÓPEZ, Enrique (2011): *En memoria de José Antonio Reyes Matamoros*, San Cristóbal de Las Casas [inèdit].
- (2017): *Riox: discurso cerimonial tsotsil de Chenalhó*, Tuxla Gutiérrez, CONECULTA / CELALI.
- REYES MATAMOROS, José Antonio (ed.) (1999): *Palabra conjurada. Cinco voces, cinco cantos*, San Cristóbal de Las Casas, El animal [Josías López K'ana, Juana Karen Peñate Montejo, Ruperta Bautista Vázquez, Nicolás Huet Bautista i Enrique Pérez López.]
- «Literatura y realidad. La literatura chiapaneca a raíz del alzamiento de 1994», *Replicante* (10-4-2011). <<https://revistareplicante.com/literatura-y-realidad/>>.

T'INTERESSA LA POLÍTICA?
L'ECONOMIA? **CONNECTA'T**

Tot el que t'interessa, ho trobaràs a iQUIOSC.cat
iQUIOSC.cat és el quiosc digital amb la més àmplia oferta de mitjans de comunicació en català. Diaris, revistes, premsa comarcal de pagament i gratuïta al teu abast a www.iquiosc.cat

Descarrega't l'aplicació gratuïta* al teu mòbil o tauleta i emporta't amb tu més de 200 publicacions per llegir quan vulguis i on vulguis.

Els mitjans del país t'ho posen fàcil, fes-te d'iQUIOSC.cat

*App disponible per iPad/iPhone (iOS 6 o superior) i Android (4.1 o superior)

iQUIOSC.cat

L'ESPILL